

*Лук'янченко С. О.,
аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РФ ТА США: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Доповнення у 2013 році Кримінального кодексу України розділом XIV-1 під назвою «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» породило низку дискусій щодо теоретичного осмислення та практичної реалізації даних кримінально-правових норм в умовах вітчизняної системи законодавства. На шляху вирішення означених проблем виникає необхідність вивчення існуючих підходів у світовій практиці. Тому в статті проаналізовано особливості кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством зарубіжних країн. Зокрема, основна увага акцентована на вирішенні цієї проблеми в країнах ближнього зарубіжжя. Досліджено наукові підходи та позиції вчених РФ щодо необхідності закріплення кримінальної відповідальності для юридичних осіб. Увага звертається на окремі проекти законів щодо встановлення такої відповідальності. Проведено аналіз заходів адміністративно-правового впливу на юридичних осіб приватного та публічного права. Проаналізовано модельні підходи щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, а також здійснена критична оцінка модельного законодавства зарубіжних країн. Виокремлено законодавчі прогалини та недоліки, які ускладнюють реалізацію норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб у РФ, а також проблеми співвідношення наявних норм з міжнародними нормативно-правовими актами, що ратифіковані РФ.

Досліджено особливості кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством США. Зокрема, виокремлено підходи щодо розуміння суб'єктів такої відповідальності, а також констатовано сучасний стан притягнення до відповідальності юридичних осіб у США. Виокремлено та проаналізовано систему заходів кримінально-правового впливу, які застосовуються до корпорацій. Проаналізовано передумови становлення конкретних форм кримінально-правового впливу на юридичних осіб у РФ та США. Систематизовано основні напрями можливого використання досвіду вказаних країн для оптимізації кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні.

Ключові слова: суб'єкт злочину, юридична особа, кримінальна відповідальність, заходи кримінально-правового впливу, порівняльний аналіз, модельне законодавство, кримінальне покарання.

Постановка проблеми. Формування вітчизняної системи законодавства здійснюється з урахуванням відповідних особливостей суспільних відносин, які склались у процесі історичного розвитку та становлення держави, моделі економічного ладу та культурних особливостей відповідної території.

Водночас продуктивною можна вважати й модель, яка передбачає не лише аналіз внутрішніх чинників, а й можливість інтеграції в правову систему передового досвіду право-

вого регулювання відповідного сегменту суспільних відносин в інших країнах. Порівняльно-правовий досвід дає можливість оцінити стан розвитку національного кримінального законодавства, а на основі зіставлення норм КК України та КК зарубіжних держав можна відібрати кращі зразки для вдосконалення національної правової системи. Нинішню світову систему утворюють понад 200 держав, кримінальне законодавство яких має історичну і правову специфіку [7, с. 10–14]. Науковці також звертають увагу на те, що важливим прийомом отримання кримінально-правових знань є вивчення зарубіжного досвіду криміналізації тих чи інших діянь і порівняння з вітчизняним підходом до відповідних питань. Порівняння залежно від об'єктів дослідження може проводитися на таких рівнях: а) макрорівень – порівняння типів правових сімей, правових систем чи галузей права; б) мікрорівень – порівняння правових інститутів, норм, окремих категорій [3, с. 257].

Необхідно зауважити, що особливості актуальності дослідження зарубіжного досвіду кримінальної відповідальності юридичних осіб набуває на сучасному етапі розвитку нашої держави у зв'язку із запровадженням цього інституту до кримінальної доктрини України та фактичною відсутністю практики реалізації вказаних норм кримінального законодавства.

У різні часи проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб досліджувалася значною кількістю науковців і, принагідно відзначимо, що вона була предметом пильної наукової уваги задовго до внесення відповідних доповнень до КК України. Так, вивченню особливостей кримінальної відповідальності юридичних осіб присвятили свої наукові роботи В.К. Гришук, Т.Б. Грек, І.Б. Медильник, О.В. Ревтов, О.М. Резнік, О.С. Сосніна, О.Ф. Пасека, І.І. Чугуніков, П.Л. Фріс, В.І. Цимбалюк та інші науковці. Визнаючи значимість наукового доробку вказаних дослідників, необхідно звернути увагу, що динамічність суспільних відносин, а також розвиток вітчизняного та кримінального законодавства зарубіжних країн свідчить про актуальність здійснення порівняльно-правових досліджень.

Метою статті є характеристика та порівняння законодавчих підходів щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб у різних державах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочинаючи аналіз, перш за все необхідно звернути увагу на досвід вирішення цієї проблеми у кримінальному законодавстві країн ближнього зарубіжжя. Так, звертаючи увагу на кримінальне законодавство РФ, необхідно відзначити, що в Кримінальному кодексі (далі – КК) РФ відсутні норми, які встановлюють кримінальну відповідальність юридичних осіб, хоча за законо-

давством цієї країни щодо юридичних осіб можливе застосування адміністративної відповідальності. Проте на шпальтах наукових видань серед дослідників протягом багатьох років триває жвава дискусія щодо необхідності встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, прихильники цього підходу відзначають, що Росія підписала ряд конвенцій, серед яких: Конвенція Ради Європи щодо кримінальної відповідальності за корупцію від 27 січня 1999 року, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 року та Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 року тощо. Ратифікація конвенцій, в яких рекомендовано закріплення відповідальності юридичних осіб (кримінальної, цивільно-правової чи адміністративної), на їхню думку, враховуючи ч. 4 ст. 15 Конституції РФ, має пріоритет над національним законодавством і зобов'язує доповнити КК РФ нормами щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, що у свою чергу вимагає створення нової теорії російського кримінального права в контексті трактування поняття «суб'єкт злочину» та багато іншого. Як відзначають окремі вчені, порівняльний аналіз основних заходів кримінальної відповідальності юридичних осіб, який запропоновано в проекті закону РФ «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб», із заходами цивільно-правової та адміністративної відповідальності в Росії та заходами кримінально-правового впливу в зарубіжних країнах свідчить про незначні відмінності між ними. Так, у цьому проекті як основні заходи кримінально-правової відповідальності юридичних осіб передбачено: попередження, штраф, примусова ліквідація, заборона на здійснення діяльності на території РФ. До адміністративних заходів відносяться: штраф, адміністративне призупинення діяльності юридичної особи, а до цивільно-правових – відповідальність усім належним юридичній особі майном, реорганізація юридичної особи, ліквідація юридичної особи чи визнання її банкрутом, що передбачає її подальшу ліквідацію [5, с. 150]. Аналіз цих положень дозволяє дійти висновку, що автори проекту є противниками встановлення кримінальної відповідальності для юридичних осіб та вважають, що вона фактично дублює наявну адміністративну та цивільно-правову відповідальність, а ратифікація відповідних міжнародних конвенцій не зобов'язує, а рекомендує ввести відповідні зміни до кримінального законодавства Росії. Водночас необхідно наголосити, що не всі дослідники погоджуються з таким підходом та відзначають, що, незважаючи на існуючий комплекс міжнародно-правових зобов'язань в аспекті кримінальної відповідальності юридичних осіб, російське законодавство досі не приведено у відповідність до них. Не були прийняті навіть спеціальні імплементаційні акти, спрямовані на забезпечення реалізації міжнародних зобов'язань. Це не лише порушує міжнародні зобов'язання РФ і вносить дисбаланс у систему міжнародного та національного права, але й суттєво знижує рівень протидії злочинності.

Необхідно звернути увагу, що конкретні модельні рішення щодо закріплення кримінальної відповідальності юридичних осіб у РФ розроблялися на рівні законопроектів. У проекті Загальної частини КК РФ були закріплені підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб у такій редакції:

«Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачене кримінальним законом, у випадку якщо:

- юридична особа винна у невиконанні чи неналежному виконанні прямих приписів закону, який встановлює зобов'яз-

зання щодо здійснення чи заборони здійснення конкретного виду діяльності;

- юридична особа винна у здійсненні діяльності, яка не відповідає її установчим документам чи заявленій меті діяльності під час створення;

- діяння, яке призвело до загрози спричинення шкоди чи спричинило шкоду особі, суспільству чи державі, було вчинено в інтересах цієї юридичної особи, чи допущено, санкціоновано, погоджено, виконано органом чи особою, який/яка виконує функції управління юридичною особою. Кримінальна відповідальність юридичної особи не виключає кримінальну відповідальність фізичної особи, яка вчинила діяння». На нашу думку, запропонована норма є доволі загальною та призведе до суттєвих проблем під час правозастосування, а також сприятиме використанню положень кримінального законодавства як інструменту тиску на суб'єктів господарської діяльності, оскільки:

- під час створення юридичних осіб приватного права в статутних документах мета створення юридичної особи прописується доволі загально, наприклад, «надання послуг у сфері громадського харчування» чи «надання послуг з обслуговування фінансових інструментів фізичних та юридичних осіб», і такі формулювання мети діяльності юридичної особи не суперечать, як правило, нормам законодавства. Водночас це створює можливість широкого тлумачення таких положень правозастосовними органами під час реалізації положень кримінального законодавства;

- занадто узагальненим також видається формулювання «діяння, яке призвело до загрози спричинення шкоди чи спричинило шкоду особі, суспільству чи державі», оскільки не зрозуміло: а) про який вид шкоди йдеться; б) яким конкретно особистим, суспільним та/або державним інтересам така шкода має бути спричинена; б) мінімальний розмір такої шкоди та порядок її оцінки для можливості застосування норм кримінального законодавства;

- невикористаним є закріплення положення, яке дозволяє фактично автономно притягнути до кримінальної відповідальності за вчинення одного злочину юридичну особу і фізичну особу, яка діяла в інтересах юридичної особи.

Аналіз наведених позицій дозволяє зробити попередні висновки щодо стану вирішення вказаної проблеми в теорії та законодавчій практиці РФ: *по-перше*, в науковій доктрині присутній широкий спектр поглядів щодо можливості встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, і при цьому для наукової дискусії характерною є категоричність підходів у контексті: а) повного заперечення можливості кримінальної відповідальності юридичних осіб; б) можливості та крайньої необхідності встановлення такого виду кримінальної відповідальності; *по-друге*, на законодавчому рівні РФ ратифікувала міжнародно-правові акти, які передбачають можливість встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, але на рівні кримінального законодавства такі зміни не закріплено.

Продовжуючи, можна звернути увагу на досвід США як країни з найрозвинутішою ринковою економікою та найбільшою концентрацією юридичних осіб (корпорацій) світового значення. Слушно зауважити, що на початковому етапі загальне право США негативно ставилось до можливості встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб (корпорацій),

але зі зростанням промислового виробництва і розширенням діяльності юридичних осіб, а також під тиском американського суспільства та існуванням реальної необхідності встановлення більш жорсткої системи контролю за діяльністю корпорацій відбулась трансформація поглядів на цю проблематику. Так, у 1909 році Верховний суд США визнав конституційним положення, що діяльність агента (представника), який виконує представницькі повноваження, може контролюватись в інтересах публічної політики шляхом асоціації його дій з його роботодавцем і призначення покарання корпорації, в інтересах якої він діяв [10].

Так, аналітичне опрацювання літератури свідчить, що сучасне законодавство США базується на концепції автономної відповідальності корпорацій, тобто вона може бути притягнута до відповідальності навіть у випадку відсутності обвинувачень щодо конкретної фізичної особи. Корпорація може визнати вину і таким чином пом'якшити покарання, також корпорації може бути призначено покарання з відстрочкою або замість кримінального покарання може бути призначено іспитовий строк. Такий підхід зумовлено тим, що законодавець урахує, що притягнення до відповідальності корпорації може нанести суттєві збитки акціонерам, службовцям та/або працівникам, які не причетні до її протиправної діяльності.

Фактично у даний час корпорації в США реально є суб'єктами кримінального переслідування за дії своїх представників. Саме тому можна говорити про різновид «субститутивної відповідальності», яка не виключає, а навпаки, прямо передбачає можливість встановлення суворої відповідальності передусім за так звані «регулятивні злочини» [2, с. 304]. Американське законодавство визнає суб'єктами кримінального права, поряд із фізичними особами, й організації. Так, у відповідності до параграфу 18 книги 18 Зводу законів США до категорії «організація» кримінальне законодавство США відносить будь-яке утворення, що відрізняється від фізичної особи. Під корпорацією розуміється будь-яка юридична особа, за винятком тих установ, які організовані або очолюються органом уряду для виконання урядової програми [4, с. 22].

Федеральне кримінальне законодавство передбачає багато сфер діяльності, де кримінальна відповідальність покладається безпосередньо на корпорації: поставка споживачеві продуктів, небезпечних для життя і здоров'я, порушення законодавства про охорону навколишнього середовища, фінансових постанов тощо [6, с. 53].

Цікавими для аналізу є дані, наведені окремими дослідниками щодо статистики притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб у США. Зокрема, за період з 1996 р. по 2015 р. до кримінальної відповідальності в США притягнуто 3857 юридичних осіб, але скромні статистичні показники не применшують значущості інституту такої відповідальності. За справедливим зауваженням Diana E. Murphy, вчинення злочину конкретною компанією наносить незрівнянно більшу шкоду інтересам суспільства, ніж злочин, учинений конкретною особою, а також приносить незрівнянно велику вигоду злочинним співтовариствам. Дані офіційної статистики свідчать про те, що більшість юридичних осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності, – це або компанії з числом працівників від 1 до 10 осіб, або компанії, де число співробітників не перевищує 50 осіб. Відсоток же великого бізнесу, корпорацій і холдингів, які притягуються до кримінальної від-

повідальності, вкрай незначний. Проте середні суми штрафів, застосованих до юридичних осіб за вчинення злочинів, доволі суттєві. Кількість випадків притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб у справах, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків і порушеннями належної якості під час виробництва продуктів і медикаментів, незначна. Усього за 20 років мали місце 332 таких випадки (8,6% від усіх випадків притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб). Значно більшою є кількість випадків покарання юридичних осіб за порушення якості виробництва і підробки продуктів та наркомістких медичних препаратів (у 2001 р. – 17 випадків, у 2006 р. – 19 випадків, у 2007 р. – 15 випадків) [8, с. 44].

Водночас необхідно зауважити, що притягнення до відповідальності корпорацій не виключає можливості притягнення до відповідальності їхніх службовців. У кожному штаті встановлюється своя система кримінальних покарань для корпорацій: їм може бути заборонено займатися комерційною діяльністю; укладати угоди з органами державної влади та місцевого самоврядування; отримувати ліцензії щодо здійснення окремих видів господарської діяльності; брати участь в експортно-імпорتنних операціях; щодо них може застосовуватися штраф і конфіскація (при цьому такі заходи можуть вживатися паралельно у кримінальному та цивільному судочинстві стосовно конкретної корпорації). Штрафи, які застосовуються до юридичних осіб, можуть базуватись на рівні доходів, отриманих у результаті злочинної діяльності, а можуть бути зафіксованими в конкретних розмірах у санкції статті кримінального закону або у відповідному діапазоні [1, с. 55].

У контексті аналітико-порівняльного дослідження слушно звернути увагу й на окремі доволі «нетрадиційні» погляди окремих учених США щодо можливості притягнення до кримінальної відповідальності корпорацій за злочини проти особи. Так, Г. Мюллер закономірно ставить питання: «Чому корпорація не може бути визнана винною в умисному вбивстві, коли, наприклад, на підставі її рішення відправляють людей на роботу в небезпечну місцевість чи на небезпечне виробництво без відповідних засобів захисту, якщо при цьому всі службовці та посадові особи приховують від них факт, що навіть нетривале перебування на такому виробництві без відповідних засобів захисту може призвести до летального результату? Так, наприклад, у випадку із сумно відомим підприємством Hawk's Nest у штаті Західна Вірджинія, коли фактично масова загибель людей була спричинена захворюванням силікозом» [9, с. 21, 23].

Висновки. Порівняльно-аналітичне дослідження підходить щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб дозволяє зробити такі загальні висновки: *по-перше*, активізація в науковому і практичному просторі проблематики встановлення кримінальної відповідальності для юридичних осіб прямо корелює з рівнем економічного розвитку конкретної країни та пануючою економічною моделлю; *по-друге*, вплив на діяльність юридичних осіб (корпорацій) за допомогою засобів кримінального права актуалізується пропорційно зростанню ролі їх впливу не лише на економіку, а й на інші сфери суспільних відносин та життя громадян; *по-третє*, перелік діянь, за вчинення яких встановлюється кримінальна відповідальність юридичних осіб, є доволі обмеженим, хоча й існує наукова дискусія щодо можливості встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за «традиційні» злочини

проти життя, зокрема вбивство; *по-четверте*, на пострадянському просторі як у науковій доктрині, так і в законодавстві проблематика кримінальної відповідальності юридичних осіб знаходиться у стані пошуку та формування оптимальних моделей та вибору найбільш ефективних інструментів кримінально-правового впливу; *по-п'яте*, аналіз тенденцій економічного розвитку дозволяє припустити можливість розширення меж кримінально-правового впливу на юридичних осіб в окремих країнах по мірі зростання їх впливу на соціально-економічні процеси.

Література:

1. Арямов А.А. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2011. № 2. С. 49–57.
2. Дворецкий М.Ю. Уголовная ответственность юридических лиц в законодательстве Великобритании, США и РФ: проблемы теории и практики применения. *Вестник ТГУ*. 2011. Выпуск 4. С. 303–310.
3. Івахненко О.А. Зарубіжний досвід криміналізації хуліганських діянь. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 257–261.
4. Малиновский А.А. Уголовное право зарубежных государств. Москва : Новый Юрист, 1998. 128 с.
5. Минязева Т.Ф., Серебренникова А.В. Уголовная ответственность юридических лиц в России и Германии: к постановке проблемы. *LEX RUSSIA*. 2017. № 2. С. 147–154.
6. Никифоров Б.С., Решетников Ф.М. Современное американское уголовное право. Москва : Наука, 1990. 256 с.
7. Панов В.П. Международное уголовное право : учеб. пособие. Москва, 1997. 241 с.
8. Щербаков А.Д. Уголовная ответственность юридических лиц в США за преступления, связанные с незаконным оборотом наркотиков. *Наркоконтроль*. 2017. № 1. С. 42–47.
9. Mueller G. Mens rea and the corporation: A study of the Model penal code position on corporate criminal liability. *University of Pittsburgh Law Review*. 1957. № 19. P. 21–50.
10. New York Central and Hudson River Railroad Company v. United States. *US Supreme Court*. 1909. February 23. Volume 212. U.S. 481.

Lukyanchenko S. Features of criminal liability of legal entities under the laws of the Russian Federation and the USA: a comparative analysis

Summary. In 2013, the Criminal Code of Ukraine was supplemented by Section XIV-1, entitled «Measures of Criminal Law on Legal Entities». This has given rise to a number of discussions regarding the theoretical understanding and practical implementation of the criminal law data in the conditions of the domestic system of legislation. In order to solve these problems, there is a need to study existing approaches in the world. The article analyses, peculiarities of criminal liability of legal entities under the legislation of foreign countries. The main focus is on solving this problem in neighbouring countries. The scientific approaches and positions of the scientists of the Russian Federation concerning the necessity of consolidation of criminal liability for legal entities are researched. Draw attention to separate draft laws establishing such liability. The analysis of measures of administrative and legal influence on legal entities of private and public law is carried out. The model approaches to establishing the criminal liability of legal entities are analysed, as well as a critical assessment of the model legislation of foreign countries. The legislative gaps and disadvantages that complicate the implementation of the norms of criminal liability of legal entities in the Russian Federation, as well as the problem of the correlation of existing norms with international legal acts are set out.

The peculiarities of criminal liability of legal entities under US law are investigated. In particular, approaches to understanding the subjects of such responsibility are identified, as well as the current status of bringing legal entities to the United States to account. The system of measures of criminal legal influence which are applied to corporations is isolated and analysed. The preconditions of formation of concrete forms of criminal legal influence on legal entities in the Russian Federation and the USA are analysed. The main directions of possible use of the experience of the specified countries for optimization of criminal liability of legal entities in Ukraine are systematized.

Key words: crime subject, legal entity, criminal liability, measures of criminal law influence, comparative analysis, model law, criminal punishment.